

śrī-ujjala-nīlamanī-kiraṇaḥ

(1)

athojjala-rasaḥ | tatra nāyaka-cūḍāmaṇiḥ śrī-kṛṣṇaḥ | prathamam gokula-mathurā-dvārakāsu krameṇa pūrṇatamaḥ pūrṇataraḥ pūrṇa iti trividhaḥ | dhīrodāttaḥ dhīra-lalitaḥ dhīroddhataḥ dhīra-śantaḥ iti pratyekam catur-vidhaḥ | tatra raghunāthavat gambhīro vinayī yathārha-sarva-jana-sammāna-karīty-ādi-guṇavān dhīrodāttaḥ | kandarpavat preyasī-vaśo niścinto nava-tāruṇyo vidagdho dhīra-lalitaḥ | bhīmasenavat uddhata ātma-ślāgha-roṣa-kaitavādi-guṇa-yukto dhīroddhataḥ | yudhiṣṭhiravat dhārmiko jitendriyaḥ śāstra-darśī dhīra-śantaḥ |

punaś ca paty-upapatitvena pratyekam sa dvi-vidhaḥ | evam punaś ca anukūlo dakṣiṇaḥ śaṭho dhṛṣṭa iti pratyekam catur-vidhaḥ | ekasyām eva nāyikāyām anurāgī anukūlaḥ | sarvatra samo dakṣiṇaḥ | sākṣāt priyam vakti parokṣe apriyam karoti yaḥ sa śaṭhaḥ | anya-kāntā-sambhoga-cihnādi-yukto'pi nirbhayaḥ mithyā-vadī yaḥ sa dhṛṣṭaḥ | evam ṣaṇ-ṇavati-vidhā nāyaka-bhedāḥ ||1||

—o)0(o—

(2)

athāśrayālbhanā nāyikāḥ | prathamam svīyā parakīyā iti dvi-vidhāḥ | kātyāyanī-vrata-parāṇām kanyānām madhye yā gāndharveṇa vivāhitāḥ tāḥ svīyāḥ | tad-anya dhanyādayaḥ kanyāḥ parakīyā eva | śrī-rādhādyās tu prauḍhāḥ parakīyā eva | kiyantyaḥ gokule svīyā api pitrādi-śaṅkayā parakīyā eva | dvārakāyām rukmiṇyādyāḥ svīyā eva |

tataś ca mugdhā madhyā pragalbhā iti trividhāḥ | madhyā māna-samaye dhīra-madhyā adhīra-madhyā dhīrādhīra-madhyā iti trividhāḥ | vākrokti-pavitra-bhartsanā-kāriṇī yā sā dhīra-madhyā | roṣataḥ kaṭhōra-bhartsanā-kāriṇī yā sā adhīra-madhyā | miśritavākya yā sā dhīrādhīra-madhyā śrī-rādhā | tatra pragalbhāpi dhīra-pragalbhā adhīra-pragalbhā dhīrādhīra-pragalbhā ceti trividhā | tatra nija-roṣa-gopana-parā surate udāsīnā yā sā dhīra-pragalbhā pālikā candrāvalī bhadrā ca | niṣṭhurā tarjanena karṇotpalena padmena yā kṛṣṇam tāḍayati sā adhīra-pragalbhā śyāmalā | roṣa-saṅgopanam kṛtvā kiñcit tarjanam karoti yā sā dhīrādhīra-pragalbhā maṅgalā | mugdhātiroṣeṇa mauna-mātra-parā eka-vidhaiva | evam trividhā madhyā pragalbhā trividhā mugdhā eka-vidhā iti saptadhā | svīyā-parakīyā-bhedena caturdaśa-vidhā | kanyā ca mugdhaivaika-vidhā iti pañca-daśa-vidhā nāyikā bhavantīti |

atha aṣṭa-nāyikāḥ—abhisārikā, vāsaka-sajjā, virahotkaṇṭhitā, vipralabdā, khaṇḍitā, kalahāntarītā, proṣita-bhartṛkā, svādhīna-bhartṛkā | abhisārayati kṛṣṇam svayam vābhisarati yā sā abhisārikā | kuñja-mandire surata-śayyāsanaṁ mālya-tambūlādikaṁ

madanotsukā karoti yā sā vāsaka-sajjā | kṛṣṇa-vilambe sati tena virahēnotkaṅṭhyate yā sā virahotkaṅṭhitā | saṅketam kṛtvā yadi na yāty eva kṛṣṇas tadā vipralabdā | prātar āgatam anya-kāntā-sambhoga-cihna-yuktaṁ kṛṣṇam roṣeṇa paśyati yā sā khaṇḍitā | mānānte paścāt-tāpaṁ karoti yā sā kalahāntarītā | kṛṣṇasya mathurā-gamane sati yā duḥkārtā sā proṣita-bharṭṛkā | suratānte veśādy-arthaṁ yā kṛṣṇam ājñāpayati sā svādhīna-bharṭṛkā | evaṁ pañcadaśānām aṣṭa-guṇitatvena viṁśaty-uttara-śatāni | punaś cottamā-madhyamā-kaniṣṭhātvena ṣaṣṭy-uttarāṇi trīṇi śatāni |

nāyikā-bhedānām tāsām vraja-sundarīṇaṁ madhye kāścin nitya-siddhāḥ śrī-rādhā-candrāvaly-ādayaḥ | kāścit sādhana-siddhāḥ | tatra kāścit muni-pūrvāḥ kāścit śruti-pūrvāḥ kāścid devya iti jñeyāḥ ||2||

—o)0(o—

(3)

atha svabhāvāḥ | kāścit prakharāḥ śyāmalā-maṅgalādayaḥ | kāścin madhyāḥ śrī-rādhikā-pālī-prabhṛtayaḥ | kāścin mṛdvīti khyātās candrāvaly-ādayaḥ | atha sapakṣāḥ suhṛt-pakṣāḥ taṭastha-pakṣā vipakṣā iti bheda-catuṣṭayaṁ syāt | śrī-rādhāyāḥ svapakṣāḥ lalitā-viśākhādiḥ suhṛt-pakṣāḥ śyāmalā yūtheśvarī taṭastha-pakṣāḥ bhadrā pratipakṣā candrāvalī | tatra kāścid vāmāḥ kāścid dakṣiṇāḥ syuḥ | śrīmatī rādhikā vāmā madhyā nīla-vastrā rakta-vastrā ca lalitā prakharā śikhi-piñcha-vasanā | viśākhā vāmā madhyā tārāvalī-vasanā | indurekhā vāmā prakharā aruṇa-vastrā | raṅgadevī-sudevyau vāme prakhare rakta-vastrā ca | sarvā eva gaura-varṇāḥ | campakalata vāmā madhyā nīla-vastrā | citrā dakṣiṇā mṛdvī nīla-vasanā | tuṅgavidyā dakṣiṇā prakharā śukla-vastrā ca | śyāmalā vāmya-dākṣiṇya-yuktā prakharā rakta-vastrā | bhadrā dakṣiṇā mṛdvī citra-vasanā | candrāvalī dakṣiṇā mṛdvī nīla-vastrā | asyāḥ sakhī padmā dakṣiṇā prakharā | śaivyā dakṣiṇā mṛdvī | sarvā eva rakta-vastrāḥ ||3||

—o)0(o—

(4)

atha dūtī dvi-vidhā—svayaṁ dūtī apta-dūtī ca | tatrāpta-dūtī ca trividhā, amitārthā niṣṛṣṭārthā patra-hāriṇī ca | vākyam vinā iṅgiteṇaiva yā dautyaṁ karoti sā amitārthā | yā ājñayā sāmastaṁ kāryam karoti bhāraṁ vahati ca sā niṣṛṣṭārthā | yā patreṇa kāryam karoti sādhayati ca sā patra-hāriṇī | taḥ śilpa-kariṇī daivajña liṅginī paricārikā dhātreyī vanadevī sakhī cety ādayaḥ | vraje vīrā vṛndā vaṁśī ca kṛṣṇasya dūtī-trayam | pragalbha-vacanā vīrā vṛndā ca priya-vādinī, sarva-kārya-sādhikā vaṁśī ||4||

(5)

atha sakhī pañca-vidhā | sakhī, nitya-sakhī, prāṇa-sakhī, priya-sakhī, parama-preṣṭha-sakhī | āsām madhye kāścit sama-snehā kāścid asama-snehā | yā kṛṣṇe snehādhikā sā

sakhī | vṛndā kundalatā vidyā dhaniṣṭhā kusumikā tathā kāmādā nāmātreṣī sakhī-
bhāva-viśeṣa-bhak ||

yā rādhikāyām snehādhikā sā nitya-sakhī |

nitya-sakhyas tu kastūrī manojñā maṇi-mañjarī |
sindūrā candanavatī kaumudī madirādayaḥ ||

tatra mukhyā yā sakhī snehādhikā sā prāṇa-sakhī uktā | jīvita-sakhyas tu tulasī
kelikandali kādambarī śasimukhī candrarekhā priyamvadā madonmadā madhumatī
vasantī kalabhaṣiṇī ratnāvalī mālātī karpūra-latikādayaḥ |

etā vṛndāvaneśvaryām prāyaḥ sārūpyam āgatāḥ |
mālātī candralatikā guṇacūdā varāṅgadā |
mādhavī candrikā prema-mañjarī tanu-madhyamā |
kandarpasundarītyādyāḥ koṭi-saṅkhyā mrgī-dr̥śaḥ || priya-sakhyāḥ |

tatra mukhyā yā sā parama-preṣṭha-sakhī |

[lalitā ca viśākhā ca citrā campakavallikā |](#)
[raṅgadevī sudevī ca tuṅgavidyendu-rekhikā ||](#)

yadyapy etāḥ sama-snehās tathāpi śrī-rādhāyām pakṣapātām kurvanti ||5||

—o)0(o—

(6)

atha vayah | vayah-sandhiḥ navya-yauvanam vyakta-yauvanam pūrṇa-yauvanam ceti |
kalāvaty-ādayo vayah-sandhau sthitāḥ | dhanyādayo navya-yauvane sthitāḥ | śrī-
rādhādayas tu vyakta-yauvane sthitāḥ | candrāvaly-ādayaḥ pūrṇa-yauvane sthitāḥ |
padmādyāḥ pūrṇa-yauvane sthitā ity ālambana-vibhāvaḥ ||6||

—o)0(o—

(7)

athoddīpana vibhāvaḥ guṇa-nama-taṇḍava-veṇu-vadyagodohana-vibhūṣaṇa gīta-
caraṇa-cihnaṅga saurabhya nirmalya barha guṅjavataṁsa kṛṣṇa-megha candra-
darśanādi bhedad bahuvidhaḥ ||7||

—o)0(o—

(8)

atha **anubhāvaḥ** | bhāvaḥ hāvaḥ helā śobhā kāntiḥ dīptir mādhyamā pragalbhātā
audāryam dhairyam līlā vilāso vicchitir vibhramaḥ kilakiñcitam moṭṭayitam
kuṭṭamitam vivvokam lalitam vikṛtam iti vimśaty-alakārāḥ | tatra **nirvikārātmake
citte bhāvaḥ prathama-vikriyā** (u.nī. 11.5) | tiryag-grīva-bhrū-netrādi-vikāśa-sūcyo
hāvaḥ | kuca-sphuraṇa-pulakādi-nīvi-vāsa-skhalanādi-sūcyā **helā** | rūpa-bhogādyair
aṅga-vibhūṣaṇam **śobhā** | śobhaiva yauvanodreke **kāntiḥ** | kāntir eva deśa-kālādi-
viśiṣṭā **dīptiḥ** | nṛtyādi-śrama-janita-gātra-śaithilyam **mādhyamā** | sambhoga-
vaiparītyam pragalbhātā | roṣe'pi vinaya-vyañjanam **audāryam** | duḥka-
sambhāvanāyām api premṇi niṣṭhā **dhairyam** | kānta-ceṣṭānukaraṇam **līlā** | priya-sāṅge
sati mukhādīnam tātkālīka-praphullatā **vilāsaḥ** | alpa-mātrākalpa-dharaṇe'pi śobhā
vicchittiḥ | abhisārādāv atisambhramaṇa hāra-mālyādi-sthāna-viparyayo **vibhramaḥ** |
śrī-rādhā-kṛṣṇayor vartma-rodhanādu

garvābhilāṣa-rudita-smitāsūyā-bhaya-krudhām |
saṅkari-karaṇam harṣād ucyate kilakiñcitam || (u.nī. 11.45)

kānta-vārtā-śravane pūlakādibhir abhilāṣasya prākāṣyam **moṭṭayitam** | adhara-
khaṇḍana-stanākarṣaṇādu ānande'pi vyathā-prakāṣanam **kuṭṭamitam** | vāñchite'pi
vastuni garveṇānadaro **vivvokaḥ** | bhrū-bhaṅgyā aṅga-bhaṅgyā ca hastena ca bhramara
vidravaṇādi-ceṣṭitam **lalitam** | lajjādibhir yan nija-kāryam nocyate kintu ceṣṭayā
vyajyate tad **vikṛtam** | iti vimśaty-alakārāḥ | jñātasyaapy ajñavat pṛcchā **maugdhyam** |
priyasyāgre bhramarādīkam dṛṣṭvā bhayam **cakitam** | iti dvayam adhikam ||8||

—o)0(o—

(9)

atha **anye anubhāvāḥ** | nīvy-uttariya-dhammīlya-sraṁsanam gātra-moṭṭanam jṛmbhā
ghraṇasya phullatvam nīsvāsādyās ca te mataḥ ||9||

—o)0(o—

(10)

atha **sāttvikāḥ** | sveda-stambhādayo'ṣṭa dhūmāyita-jvalita-dīpta-sūddīptāḥ ||10||

—o)0(o—

(11)

atha **vyabhicāriṇaḥ** | nirveda-viśādādyā bhāvāḥ ||11||

—o)0(o—

(12)

atra bhāvotpattiḥ bhāva-sandhiḥ bhāva-sāvalyo bhāva-śantir iti daśā-catuṣṭayam |
bhāvotpattiḥ spaṣṭārthā, bhāva-dvayasya milanam **bhāva-sandhiḥ** | pūrva-pūrva-
bhāvasya yaḥ para-para-bhāvenopamardaḥ sa eva **bhāva-sāvalyam** | **bhāva-śantir**
bhāvasyāntardhānam eva ||12||

—o)0(o—

(13)

atha **sthayi-bhāvaḥ** madhurā ratiḥ | sa ca trividhā—sādhāraṇī, samañjasā samarthā iti |
kubjāyām sādhāraṇī sādhāraṇa-maṇivat | paṭṭa-mahiṣīṣu samañjasā cintāmaṇivat |
vrajadeviṣu samarthā kaustubha-maṇivat | sāmānya-bhāvena sva-sukha-tat-paryā ratiḥ
sādhāraṇī | kṛṣṇasya nijasya ca sukha-tātparya-ratiḥ patnī-bhāvamayī **samañjasā** |
kevala-kṛṣṇa-sukha-tātparya-ratiḥ parāṅganā-mayī **samarthā** ||13||

—o)0(o—

(14)

atha **samarthā** | prathama-daśāyām ratir bijavat, prema ikṣuvat, sneho rasavat, tato
mānam guḍavat, tataḥ praṇayaḥ khaṇḍavat, tato rāgaḥ śarkaravat, tato'nurāgaḥ sitāvat,
tato mahābhāvaḥ sitopalavat |

atha **prema** | tatra pūrva-saṃskārato vā śravaṇa-darśanādibhyo vā kṛṣṇe prītyā mano-
lagnatā ratiḥ | vighna-sambhave'pi hrāsa-bhāvaḥ prema |

cittasya dravībhāva-nidānam **snehaḥ** | tatra candrāvaly-ādau tadyatā-bhāvena **ghṛta-**
snehaḥ ca ādara-mayo bhāvāntara-miśrita eva suraso yathā ghṛtam | śrī-rādhādau
madyatā-bhāvena **madhu-sneha** ādara-śūnyaḥ svata eva suraso yathā madhu |

atha **mānaḥ** | snehādhikeyena bhadṛābhadrā-hetunā vā roṣeṇa va hetunā vinaiva vā
kauṭilyam mānaḥ | candrāvalyādau **dakṣiṇyodātaḥ** kvacid **vāmya-gandhodātaḥ** śrī-
rādhādau tu **lalitaḥ** |

atha **praṇayaḥ** | māno dehendriyair aikya-bhāvanā-mayo viśrambhaḥ | praṇayaḥ
sakhyam maitram ca |

atha **rāgaḥ** | candrāvalyādau nīla-rāgaḥ sva-lagna-bhāvāvaraṇaḥ | tatraiva śyāma-
rāgo'pi prāyo bhadṛādau cira-sādhya-rūpaḥ | śrī-rādhādau tu mañjiṣṭhā-
rāgo'nanyāpekṣo bhāvāvaraṇa-śūnyaḥ | tathaiva śyāmalādau kusumbha-rāgaḥ sukha-
sādhyatvāt kiñcid anyāpekṣaḥ | patrasyad guṇyat sthitiḥ |

+

atha **anurāgaḥ** | śrī-kṛṣṇaḥ sadānubhūyate athaca nava navapūrva iva buddhir yato
bhavati saḥ anurāgaḥ | tatra capraṇinyapi janma-lalasa prema-vaicittiyam vicchede'pi

sphūrtir ityādi kriyaḥ | **atha mahābhāvaḥ** | sa eva rūḍha adhirūḍha iti dvividhaḥ | kṛṣṇasya sukhe'pi pīḍaśaṅkayā khinnatvaṁ nimīṣasyapi asaḥiṣṇutādikaṁ yatra sa rūḍho mahābhāvaḥ | koṭi brahmaṇḍa-gataṁ samasta sukhaṁ yasya sukhasya leśo'pi na bhavati samasta vṛścika sarpādi daṁśa-kṛta duḥkaṁ api yasya duḥkasya leśo na bhavati evambhūte kṛṣṇa saṁyoga viyogayoḥ sukha duḥke yato bhavataḥ so'dhirūḍho mahābhāvaḥ | adhirūḍhasyaiva **modano madana** iti dvau rūpau bhavataḥ | yasya udaye kṛṣṇasya tat preyasīnaṁ maha-kṣobhaś camatkaro bhavet, sūddīpta sattvika vikara darśanat sa **modanaḥ** | sa tu rādhikā yūtha eva bhavati nanyatra | modano'yam pravīśeṣada śayaṁ **mohano** bhavet | yasya udaye sati paṭṭamahīṣṅganalingitasyapi śrī-kṛṣṇasya mūrcccha bhavati rādhā viraha tapena, brahmaṇḍa-kṣobhakaritvaṁ tiraścācam api rodanaṁ ca | prayo vṛndavaneśvaryaṁ mohano'yam udañcati | mohanasya eva vṛtti-bhedo **divyomadaḥ** | yatra udghūrṇa citra-jalpadayaḥ premamayo'vasthaḥ santi | yatrānanta bhāvodgamaḥ vanamalayam api īrṣa pulindeśvapi ślagha, tamala sparśinyā malatyā bhagya varṇanaṁ ca | eṣa eva **madanaḥ** sarva śreṣṭhaḥ śrī-rādhāyam eva nanyatra ||14||

—o)0(o—

(15)

athaiśāṁ āśraya-nirṇayaḥ | kubjāyāṁ sādihāraṇī ratiḥ prema-paryantā | paṭṭa-mahīṣiṣu samañjasā-ratiḥ anurāga-paryantā | tatra satyabhāmā rādhikānusāriṇī lakṣmaṇā ca | rukmiṇī tu candrāvalī-bhāvānusāriṇī | anyās ca vrajastha-priya-narma-sakhānām ca anurāga-paryantā | vraja-sundarīnaṁ tu samarthā ratiḥ mahābhāva-paryantā, subalādīnām ca | tatrāpi adhirūḍhaḥ rādhikā-yūtha eva nānyatra | tatrāpi mohanaḥ śrī-rādhāyā eva, lalitā-viśākhayor api | madanas tu rādhāyām eva ||15||

—o)0(o—

(16)

atha śṛṅgāra-bhedaḥ | sa eva vipralambhaḥ sambhogaś ceti dvividhaḥ | tatra vipralambhaś catur-vidhaḥ—pūrva-rāgaḥ mānaḥ prema-vaicittyaṁ pravāsaś ca | aṅga-saṅgāt pūrvaṁ yā utkaṅṭhāmayī ratiḥ sa **pūrva-rāgaḥ** | tatra daśā daśa |

[lālasodvega-jāgaryā tānavāṁ jaḍimātra tu |
vaiyāgryāṁ vyādhir unmādo moho mṛtyur daśā daśa ||](#)

māno dvi-vidhaḥ | sa-hetur nirhetuś ca | tatra nirhetukaḥ svayam eva śamyati | sa-hetukasya mānasya śāntiḥ **sāma-bheda-kriyā-dāna-naty-upekṣā-rasantaraiḥ** (u.nī. 15.112) | priya-vākyāṁ **sāma** | nijaiśvaryaṁ śrāvayitvā tasyā ayogyatva-jñapanāṁ bhedaḥ | vayasyādi-dvārā bhaya-pradarśanaṁ ca kriyā | vastra-mālyādīnām pradānaṁ **dānam** | natir namaskāraḥ | **upekṣā** audasīnya-prakaṭanaṁ | **rasāntaram** bhaya-kaṣṭhādi-pradānādi-prastāvaḥ | māna-śanti-cihṇāni aśru-smitādayaḥ |

atha **prema-vaicittiyam** | kṛṣṇa-nikaṭe'pi anurāgādhikyāt viraho yatra bhavati tad eva
tat |

atha **pravāsaḥ** | sa dvividhaḥ kiñcid dūra-niṣṭhaḥ sudūra-niṣṭhaś ca | nityam eva
gocaraṇādyānurodhāt kiñcid dūre, mathurām gate sati sudūre | tatra ca daśa-daśā ati-
prabalā bhavanti |

atha **sambhogaḥ** | sa ca catur-vidhaḥ | pūrva-rāgānte cādhara-nakha-kṣatādīnām
alpatve **saṅkṣipto**, mātante asūyā-mātsaryādi-roṣābhāsa-miśritaḥ **saṅkīrṇaḥ**, kiñcid-
dūra-pravāsānte **sampūrṇaḥ** spaṣṭaḥ, sudūra-pravāsānte **samṛddhimān** atispaṣṭaḥ |

atha **sambhoga-prapañcaḥ**—darśana-sparśana-kathana-vartma-rodha-vana-vihāra-jala-
keli-vaṁsī-caurya-naukā-khelā-dāna-līla-lukkāyana-līlā-madhu-pānādayaḥ anantā eva
||16||

—o)0(o—

anadhīta-vyākaraṇaś caraṇa-pravaṇo harer jano yaḥ syat |
ujjvala-nīlamaṇi-kiraṇas tad-ālokāya bhavatu ||

iti mahā-mahopādhyāya-śrī-viśvanātha-cakravartī-viracitaŪ
ujjvala-nīlamaṇi-kiraṇaḥ samāptaŪ ||

—o)0(o—